

DARKO PERIŠA

RIMSKI DELMINIJ KAO SJEDIŠTE STAROKRŠĆANSKE BISKUPIJE

Darko Periša
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR – 10000 Zagreb

UDK 262.3(497.6-37Tomislavgrad)(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 10. I. 2009.
Prihvaćeno: 14. I. 2009.

Starokršćanska Delminijska biskupija nastala je u drugoj polovici 6. st. u kontekstu doseljavanja rimskog kršćanskog stanovništva iz Panonije koje je zbog avarskog osvajanja izbjeglo na slobodna područja Istočnog Rimskog Carstva, pa tako i u provinciju Dalmaciju. Tom je stanovništvu pripadalo veće groblje u Koritima u Buškom blatu koje se nalazilo na području rimskog municipija sa sjedištem u Delminiju. Povećavanje broja rimskog stanovništva i zbrinjavanje izbjeglih biskupa omogućili su nastanak novih biskupija, među njima i Delminijske koja se vrlo brzo ugasila avarskim osvajanjem i slavenskim naseljavanjem najvećeg dijela provincije Dalmacije krajem 6. i početkom 7. st.

Ključne riječi: Delminij, biskupija, Korita, groblje na *redove* (*Key words:* *Delminium, bishopric, Korita, row cemetery*)

Delminijem se u antičko doba zvalo eponimno mjesto i političko središte Delmata, središte rimskog municipija i sjedište starokršćanske biskupije. Delmatski ili predrimski Delminij (*Delminion*) nalazio se na planini Libu iznad sela Borčana na Duvanjskom polju, dok se rimski Delminij (*Delminium*) ili središte istoimenog municipija, za koji se vezuje sjedište starokršćanske biskupije, nalazio na mjestu današnjeg gradića tradicionalnog imena Duvno (nekad Županjac, a danas Tomislavgrad). Tu su krajem 19. i početkom 20. st., uz lijevu obalu Županj-potoka, otkriveni i arheološki iskopani dijelovi rimskog gradskog naselja: prostrani trg (forum) s pratećim prostorijama i kanalizacijom, na kojem su se nalazili brončani kipovi rimskih bogova (od kojih su sačuvana dva ulomka), a malo dalje, na blagoj uzvisini zvanj Karaula, posvećeno okružje s nizom zavjetnih kamenih spomenika posvećenih rimskim i domaćim bogovima, zidovi građevina, a zatim grobovi barem na dva mjesta.¹ Tu je nađen i kameni namještaj jedne starokršćanske crkve, ali ona je ostala neistražena. Prije toga, u blizini foruma, ali uz desnu obalu potoka, zabilježeno

¹ Patsch 1897, 227-243; Patsch 1904, 311-346.

je postojanje rimske građevine s hipokaustom i keramičkim cijevima za grijanje,² za koju je pretpostavljeno da je riječ o kupalištu (termama), što je i potvrđeno nedavnim arheološkim iskopavanjem.³ U novije vrijeme u blizini Karaule slučajno su u nekoliko navrata nađeni arhitektonski elementi neke rimske monumentalne građevine.⁴ To je sve još bolje upotpunilo poznavanje tog rimskog grada. Riječ je o jedinom rimskom gradskom naselju na širem duvanjskom području, a sudeći prema epigrafičkim spomenicima, koji se stalno otkrivaju,⁵ i najvažnijem, pa nema sumnje da je upravo to rimski Delminij. Delminijski municipij obuhvaćao je područje Duvanjskog polja s planinama koje ga okružuju, uključujući dva mala rubna krška polja (Šuičko i Roško). Rimski natpis iz Prisoja, na kojem se punim imenom spominje *municipium Delminensium*, svjedoči o tome da je istočna polovica Buškog blata (koje čini jugoistočni dio prostranog Livanjskog polja) također ulazila u sastav delminijskog municipija, odnosno gravitirala Delminiju, kao što danas gravitira Duvnu.⁶

Nedavno je Ante Škegro u većem radu pretočenom zatim u knjigu pokušao objasniti da je ne samo kontinuitet Duvanjske biskupije od kasnog antičkog do novijeg doba, nego uopće postojanje starokršćanske biskupije sa sjedištem u Delminiju samo znanstvena zabluda Daniela Farlatija, znamenitog crkvenog povjesničara iz 18. st., koja se nekritički preuzimala i prenosila do današnjih dana.⁷ Pri tome je analizirao sve raspoložive historiografske i arheološke izvore, kao i znanstvenu literaturu vezanu uz tu temu. Zato je potrebno najprije preispitati ispravnost i uvjerljivost njegovih zaključaka, jer time iz početka preispitujemo same izvore o počecima kršćanstva na delminijskom, odnosno duvanjskom području.

Svoje negiranje postojanja Delminijske biskupije A. Škegro počinje s biskupom svetim Venancijem koji je, u doba progona kršćana od rimskog cara Valerijana, između 257. i 259. umro mučeničkom smrću *apud Dalmatas*, što on prevodi kao "na području Delmata", iako je ispravnije "kod Delmata". S pravom zaključuje da se taj podatak ne može sa sigurnošću vezati uz Delminij, iako ni takva mogućnost nije apsolutno isključena.⁸

² Radmiský 1894, 305-306; Patsch 1904, 310.

³ Arheološko iskopavanje i konzervaciju vodila je godine 2000. Vanja Kovačić, arheologinja Konzervatorskog odjela Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture u Splitu. Rezultati još nisu objavljeni. Zahvaljujem V. Kovačić na osnovnim podatcima. Također vidi: Dodig 2009, T. II: 7.

⁴ Dodig 2005b, 24, sl. 3; Dodig 2009, 54, T. II: 5-6.

⁵ Za novije nalaze epigrafičkih spomenika vidjeti: Dodig 2005a, 339-351; Dodig 2009, 53-54, T. I: 4.

⁶ Bojanovski 1974, 241, T. V.

⁷ Škegro 2001; Škegro 2002. Nakon toga, A. Škegro je objavio još dva rada o istoj temi, ali u njima ne donosi ništa novo, nego samo prepričava ili izravno prenosi dijelove svojih ranijih publikacija uz gomilanje sekundarne literature. Vidjeti: Škegro 2007; Škegro 2008.

⁸ Škegro 2002, 21-27.

Prvi izvor kojem A. Škegro želi osporiti ikakve veze ne samo s Delminijskom biskupijom nego uopće s Delminijem jest djelo *Historia Salonitana* splitskog povjesničara i kroničara Tome Arhiđakona iz 13. st. Toma je u uvodu svojeg djela, pišući općenito o imenu Dalmacije, donio sljedeći podatak: "*Est enim regio quedam in superioribus partibus, que dicitur Delmina, ubi antiqua menia ostenduntur, ibi fuisse Delmis ciuitas memoratur.*" Ili u prijevodu na hrvatski jezik: *Postoji, naime, u višim predjelima [ili: gornjim krajevima] neko područje [ili: jedna pokrajina] koje se naziva Delmina gdje se vide stare zidine; spominje se da je grad Delmis bio tamo.* Zatim je u XIII. poglavlju za ranosrednjovjekovnu Hrvatsku u doba vladavine Držislava i njegovih nasljednika napisao sljedeće: "*Istaque fuerunt regni eorum confinia; ab oriente Delmina, ubi fuit ciuitas Delmis, in qua est quedam ecclesia, quam beatus Germanus Capuanus episcopus consecrauit, sicut scriptum reperitur in ea.*" Ili u prijevodu na hrvatski jezik: *A ovo su bile granice njihovog kraljevstva: na istoku Delmina, gdje je bio grad Delmis, u kojem se nalazi neka crkva koju je posvetio kapuanski biskup blaženi German, kako to otkriva natpis u njoj.* Poznato je da je German od 516. do 541. bio biskup grada Kapue u Kampaniji, a 519. predvodio je izaslanstvo pape Hormise u Konstantinopol radi okončanja prvog većeg crkvenog raskola poznatog kao Akacijeva šizma. Poslanstvo je otputovalo cestom iz Rima preko Kapue u Brundizij na jugoistoku Italije, odakle se prebacilo brodom u Dirahij iz kojeg su preko Lihnida i Tesalonike cestom stigli do Konstantinopola. Kako se Duvanjsko polje nalazi daleko od te rute, pojedini su znanstvenici osporavali vjerodostojnost Tominog svjedočanstva o posveti crkve u Delmisu ili smatrali da je on zamijenio Delminij s Doklejom koja je bila bliže toj ruti. A. Škegro u tom pogledu nudi uvjerljivo logično objašnjenje da je crkva u Delmisu bila posvećena prilikom povratka papinog izaslanstva koje je izabralo istočnojadransku pomorsku komunikaciju da bi za crkveno jedinstvo, odnosno Hormisdin *Libellus*, pridobilo dalmatinski episkopat s metropolijom u Saloni. Međutim, u određenju položaja Delmine i Delmisa iznosi postavku da se oni ne odnose na Delminij i područje delminijskog municipija, nego na Poljica, odnosno kraj u kutu između istočne jadranske obale i donjeg toka rijeke Cetine. Prema njegovoj procjeni Delmina i Delmis nalazili su se na istočnoj granici ranosrednjovjekovne Hrvatske s bizantskom temom Dalmacijom, a ta je granica bila između Splita i Omiša.⁹ Takav zaključak nije prihvatljiv iz nekoliko razloga. Prvo, Toma uopće nije smjestio Delminu i Delmis u bizantsku Gornju Dalmaciju (*in superioris Dalmatiae*) koja, uostalom, nije ni dopirala do Omiša, jer se na sjeverozapadu završavala već u Dubrovniku, nego ih je smjestio u viši (gornji) predjel (*in superioribus partibus*) nasuprot nižem (donjem) predjelu uz more. Drugo, Toma nije pisao o granici između bizantske Dalmacije i Hrvatske u doba kralja Držislava i njegovih nasljednika, nego o njima kao vladarima objedinjenih entiteta, što su priznavali bizantski carevi u Konstantinopolu. Treće, primorje između Splita i

⁹ Škegro 2002, 27-39.

Omiša nalazilo se na jugu, a ne na istoku ranosrednjovjekovne Hrvatske. Četvrto, bizantskoj Donjoj Dalmaciji u ranom srednjem vijeku nije pripadalo primorje između Splita i Omiša, nego samo Split s otokom Šoltom kao enklavom. Peto, Hlivanjska županija obuhvaćala je dio istočnog područja ranosrednjovjekovne Hrvatske, a Duvanjsko polje kao najistočniji dio te županije nalazilo se točno na samoj granici.

Dakle, A. Škegro želi Delminu i Delmis vidjeti isključivo uz istočnojadransku pomorsku komunikaciju kojom je biskup German doputovao u Salonu, a ne na delminijskom području. Kao da biskup German tijekom svojeg boravka u Salonu nije mogao posvetiti crkvu u Delminiju koji je bio udaljen samo dva dana hoda u unutrašnjost! Ironično je da upravo on podrugljivo zamjera Ludwigu Steindorfu poistovjećivanje Delmisa s antičkom Doklejom, jer je prema Škegrinom mišljenju teško povjerovati da Toma nije mogao znati ime i položaj antičke Dokleje. Isto tako je teško povjerovati da su za Tomu Delminij i Delmis različita mjesta samo sličnog imena, odnosno da on nije znao da se Duvanjsko polje nalazilo na istoku ranosrednjovjekovne Hrvatske, gdje i njegova Delmina.

A. Škegro zatim poseže za aktima Drugog salonitanskog crkvenog sabora iz 533. (čiji su prijepisi dodani Tominom djelu) u kojima je, između ostalog, zabilježena uspostava i opis područja tri nove biskupije sa sjedištem u Ludrumu, Mukoru i Sarsenterumu. Uz biskupiju sa sjedištem u Mukoru ili Mukrumu (današnja Makarska) vezan je pojam *Delminense*. Odlomak koji nas ovdje zanima u definitivnoj redakciji Tominog djela glasi: "*Muccoritanus namque episcopus se montanorum Delminense, Onestinum, salonitanum quoque dumtaxat quidquid in insulis continetur, vel trans Oneum noscitur esse divisum, quod Continens appellatur. Sed etiam Redditicum in diocesim habiturum accipiat et, exceptis reliquis in territorio Salonitano (Salonitano) basilicis, vel pro ad(ia)centia [sui novas ne rare motiones atque sagitagine].*". A. Škegro donosi riječ *Delminense* malim početnim slovom i smatra da se ona ne može, u skladu s pravilima latinske gramatike, dovesti u vezu s riječi *montanorum*, nego da *delminense* predstavlja pridjev imenu *Onestinum*. Međutim, nigdje ne spominje da takav zaključak zasniva na drugom prijepisu istog izvora, koji ima odstupanja upravo u čestom pisanju imena malim početnim slovom, a ne na prijepisu koji je priložen uz redakciju Tominog djela koja se smatra definitivnom. Iz toga dalje zaključuje kako tu nema spomena ne samo Delminijske biskupije (što nije uopće sporno) nego čak ni delminijskog područja.¹⁰ Pri tome ne objašnjava zašto bi se oblik *Delminense* nužno vezao uz oblik *Onestinum*, odnosno zašto *Delminense* ne bi mogao biti zaseban pojam. Dalje zaključuje kako se definiranje područja Mukorske biskupije, tako da je ona obuhvaćala delminijsko i riditsko područje, kosi s odlukama Drugog salonitanskog sabora kojim se nastojalo smanjiti opseg pojedinih biskupija, uključujući i opseg salonitanske biskupije,

¹⁰ Škegro 2002, 40-50.

kako bi se olakšala njihova uprava. Također mu je nelogično da se naziv *Redditicum* poistovjećuje s municipijem Riderom (Danilo kod Šibenika) i da se dodjeljuje mukorskom, a ne puno bližem skardonitanskom biskupu. Međutim, Rider kao sjedište ugašene biskupije¹¹ nije, zajedno sa svojim područjem, bio dodijeljen skardonitanskom biskupu iz jednostavnog razloga što su Rider i Skardona bili razdvojeni rijekom Krkom koja je u predrimsko doba bila granica Delmata i Liburna, a u rimsko doba Salonitanskog i Skardonitanskog juridičkog konventa. A je li Rider zaista bio dodijeljen mukorskom biskupu, o tome će još biti riječi.

Ante Jadrijević je u svojem, za A. Škegru neuvjerljivom, tumačenju tog odlomka riječ *Delminense* donio u obliku *Deltinense* i poistovjetio ga s deltom Neretve te tako isključio mogućnost da se raspravljalo o delminijskom području. Međutim, A. Jadrijević nije dao nikakvo neuvjerljivo tumačenje tog pasusa, nego dobar stručni prijevod s objašnjenjima u zagradama, za koji A. Škegro ne objašnjava u čemu se odražava navodna neuvjerljivost. Jadrijevićev prijevod s objašnjenjima glasi: (...) *makarski doista (t. j. pak) biskup sebi neka uzme krajinu Brdâ, Deltinsku i Onestinsku (do Oneuma-Cetine); solinski dakako (t. j. pak) štogod je na otocima (Šolta i Brač) ili preko Oneuma (Cetine) što se vidi da je odijeljeno, a zove se Kopno (t. j. sve što dijeli Cetina prema Solinu), no i Riditski (teritorij) koji će pripojiti svojoj biskupiji.*¹² Isto tako, A. Jadrijević je ubrzo ispravio svoje mišljenje kada je u pitanju riječ *Delminense* smatrajući da se ona ipak odnosi na delminijsko, odnosno današnje duvanjsko područje, što je A. Škegro previdio. Ispravljeni Jadrijevićev prijevod glasi: *Makarski pak (biskup) neka uzme sebi Brda, krajinu Delminensku, Onestinsku, a solinski samo što je na otocima ili preko Oneuma što se vidi da je odijeljeno, a zove se Kopno, no i Reditik koji će pripojiti svojoj diocesi.*¹³

Škegrin pak prijevod spornog odlomka glasi: *Podrazumijeva se naime da mukoritanskom biskupu pripadnu Zagora (montanorum), delminenski Onestij (delminense Onestinum), a od Salonitanske (biskupije) samo ono što se nalazi na otocima ili preko Cetine a što se naziva Krajinom (Continens). I neka u dijecezu također preuzme i Reditik (Redditicum), izuzev onog što se nalazi na salonitanskom području.* Upravo to više sliči slobodnom tumačenju nego ozbiljnom prijevodu. Riječ *montanorum* u prijevodu s latinskog jezika općenito znači *gorski ili planinski kraj* u množini, a ne *Zagora*, tj. *kraj iza neke gore*. Riječ *Delminense* samo zato što se ne završava ili nije zapisana s nastavkom *-um* proizvoljno je vezao kao pridjev uz riječ *Onestinum* koju donosi velikim početnim slovom, dakle kao ime. Nigdje se ne spominje rijeka Cetina koja se u antičko doba zvala *Nestos*, nego mjesto *Oneum* što je ime antičkog naselja u današnjem Omišu, na lijevoj obali ušća Cetine. Još u srednjem vijeku desna obala ušća Cetine zvala se *Priko* (ijekavskim narječjem *Prijeko*). *Continens* u prijevodu s latinskog jezika znači *kopno ili obalni pojas*, a ne *Krajina* kako se u kasnom srednjem vijeku inače zvalo Makarsko primorje.

¹¹ Jadrijević 1936, 204.

¹² Jadrijević 1936, 203-204.

¹³ Jadrijević 1938, 262.

Prijevod odlomka, oslobođen tumačenja, zapravo glasi: *A mukoritanskom biskupu, naima, neka pripadne od gorskih krajeva delminijski, onestijski, a salonitanskom (biskupu) samo ono što je na otocima ili preko Oneuma, a vidi se da je odijeljeno, a naziva se Kopno. I također će imati u biskupiji Reditik, izuzevši ostale bazilike na salonitanskom području [i u svojem susjedstvu nove koje nisu udaljene i uznemirene]*.¹⁴ Dakle, stvar je više nego jasna: mukorski je biskup dobio planinski delminijski i onestijski kraj, ali potonji samo do Oneuma na ušću rijeke Cetine, a salonitanski je biskup zadržao samo uže salonitansko područje preko Oneuma i otoke, ali mu je dodijeljeno riditsko područje.

Razvijajući dalje svoju postavku, A. Škegro vezuje svoju konstrukciju *delminense Onestinum* uz delmatsko pleme Onestine koje je posvjedočeno na rimskom terminacijskom natpisu iz 1. st. postavljenom blizu Jesenica u Donjim Poljicima, koji je na tom mjestu određivao granicu između Onestina i Narestina. Na osnovi tog natpisa Onestine smješta u istočni dio Poljica do rijeke Cetine i zaključuje da je u aktima Drugog salonitanskog sabora za njih bila ubilježena dodatna etnička pripadnost. To mu je bila dovoljna potvrda prethodnog poistovjećivanja Poljica s Delminom i smještaj grada Delmisa na to područje. Skladno svojoj logici, on prepoznaje starokršćansku baziliku sv. Petra u Sumpetru kod Jesenica kao onu crkvu koju je posvetio kapuanski biskup German, a dokaz vidi u izlomljenoj i nepotpuno očuvanoj kamenoj ploči nađenoj u prezbiteriju crkve, s posvetnim natpisom na latinskom jeziku u kojem on čak prepoznaje ime pape Hormisde!¹⁵ Međutim, teško je povjerovati da bi se nekoj domaćoj, i uz to primorskoj zajednici, nakon pet stoljeća intenzivne romanizacije i tri stoljeća nakon podjeljivanja rimskih građanskih prava, naglašavala predrimska etnička pripadnost. Onestini su nedvojbeno dobili svoje ime po rijeci *Nestos* (Cetina), a njihovo je središte u rimsko doba bilo naselje *Oneum* koje se nalazilo na lijevoj obali ušća Cetine u Jadransko more. To znači da je Onestini pripadao i dio primorja istočno od ušća Cetine, a upravo je taj dio pripao mukorskom biskupu. Iz toga dalje proizlazi da se Delmina i Delmis nikako ne mogu odnositi na Poljica i Jesenice, nego na područje s druge strane Cetine, a ostaje nam samo delminijsko područje i Delminij.

A. Škegro sasvim opravdano osporava često poistovjećivanje biskupa Malha s Delminijskim biskupom. Malho je krajem 6. st. (ili preciznije oko 591.) bio upravitelj papinskog dalmatinskog patrimonija te se u tom kontekstu treba tumačiti njegov biskupski naslov *Malchus episcopus Dalma(tiae)* ili *Dalma(tiensis)*.¹⁶ Postavka nije nova, jer su je već zastupali pojedini znanstvenici počevši od Frane Bulića i Josipa Ber-

¹⁴ Prilikom prevođenja rečenica s latinskog na hrvatski jezik savjetovao sam se s prijateljem mr. sc. Radoslavom Dodigom iz Ljubuškog, kojem na ovome mjestu zahvaljujem na iscrpnim komentarima.

¹⁵ Škegro 2002, 50-57.

¹⁶ Škegro 2002, 57-76.

valdija, a u novije vrijeme i Nenad Cambi.¹⁷ Međutim, novo je Škegrino objašnjenje tog problema. Prema njegovoj procjeni Delminij u Malhovo doba nije imao nikakvu istaknutiju ulogu, a dovodi pod znak pitanja da je uopće tada postojao. Iz svojih domišljanja odmah izvodi dalekosežan zaključak da Delminij u takvoj situaciji nije mogao biti sjedište biskupa, jer bi se to kosilo s odlukom crkvenog sabora održanog u Serdici 343./344. prema kojoj nije dopušteno rediti biskupa u bilo kakvom selu ili u omanjem naselju, a gdje je dovoljan jedan svećenik nije potrebno da tu bude i biskup kako se ne bi ponižavalo biskupovo ime i njegovo dostojanstvo. Tu odmah možemo staviti sljedeću primjedbu: kakvu su to istaknutiju ulogu imali, naprimjer, Ludrum i Sarsenterum da bi u 6. st. mogli postati sjedišta novoosnovanih biskupija? Ludrum nije više nikad spomenut u nekom literarnom izvoru, Sarsenterum samo još jednom u *Kozmografiji* Anonimnog geografa iz Ravene, a za oba se naselja uopće ne zna gdje su točno bila smještena i kolika im je bila veličina. To jasno govori da su se situacija u 6. st. i kriteriji za sjedišta biskupija promijenili, o čemu će biti riječi na završetku ovog rada

Potvrdu da je Delminij u kasno antičko doba bio beznačajno naselje i da kao takav nije mogao biti sjedište biskupije, A. Škegro vidi u činjenici da rimski Delminij nije registriran u kasnoantičkim itinerarima – *Tabuli Peutingeriani* i *Kozmografiji* Anonimnog geografa iz Ravene, odnosno da se nije nalazio na glavnim rimskim cestama.

Preko područja delminijskog municipija prolazila je magistralna cesta *Salona XVI Tilurio XXII Ad Libros IX In monte Bulsinio VI Bistue Vetus XXV Ad Matricem XX Bistue Nova XXIV Stanecli (...)* *Argentaria*. U samom Duvnu nađena su dva miljokaza bez uklesanih milja (bile su, dakle, označene bojom), što upućuje na to da je kroz ili blizu njega prolazila ta cesta.¹⁸ Međutim, Ivo Bojanovski i Slobodan Čače, na čija se djela A. Škegro poziva, u Duvno smještaju putnu stanicu odnosno naselje *Bistue Vetus*, a ne Delminij.¹⁹ Nasuprot njima, Veljko Paškvalin logično je zaključio kako je naselje *Bistue Vetus* zbog imena moralo biti vezano uz bistuenski municipij, koji se pouzdano prostirao na desitijatskom etničkom području u središnjoj Bosni, odnosno kako je neprihvatljivo to naselje smještati na područje delminijskog municipija. Međutim, i on je sam očito bio u zabludi dok je za *Bistue Vetus* i *Bistue Nova* zaključio da je riječ o istom naselju koje je smjestio u Čipuljić kod Bugojna.²⁰ Naime, te se dvije putne stanice po itinerarima nalaze na velikoj udaljenosti, a između njih se još nalazila i stanica *Ad Matricem*. Sve upućuje na to da se Delminij nalazio između putnih stanica *In monte Bulsinio* i *Bistue Vetus*, a postoje dva moguća objašnjenja zašto nije ubilježen. Prvo, rimska je cesta prolazila kroz sam Delminij, ali je iz kopije *Tabule Peutingeriane*,

17 Cambi 1976, 249-250.

18 Patsch 1904, 310-311.

19 Bojanovski 1974, 160-165; Čače 1993, 391-392.

20 Paškvalin 1998, 589-599.

kojom znanost raspolaže, ispalo nekoliko putnih stanica s njihovim međusobnim razdaljinama, a među njima Delminij. Drugo, rimska je cesta, prelazeći iz Buškog blata prijevojem Privalom na Duvanjsko polje, došla u Stipanice na jugoistočnoj padini planine Tušnice, gdje je I. Bojanovski smjestio putnu stanicu *In monte Bulsinio*, i odatle najkraćim i najlakšim prirodnim putem od sela Jošanice nastavila prema sjeveru, pri čemu je zaobilazeći Duvno izbila u Eminovo Selo. Tako je Delminij ostao oko jednu ili dvije milje istočno od magistralne ceste, a u njega je silazio samo njezin sporedni odvojak. U tom je slučaju na kopiji *Tabule Peutingeriane* izostao veći broj milja izraženih rimskim brojevima između putnih stanica *In monte Bulsinio* i *Bistue Vetus*, što potvrđuje zabilježena razdaljina od samo 6 milja, koja je zaista kratka za najavu novog putnog odmorišta na toj magistralnoj cesti. O nepreciznosti *Tabule Peutingeriane* za tu cestu najbolje svjedoči činjenica da je broj milja između putne stanice *Stanecli* i područja Argentarije potpuno izostao. Bilo kako bilo, rimski se Delminij nalazio ako ne na samoj magistralnoj cesti, onda svakako u njezinoj neposrednoj blizini, tako da otpada i taj Škegrin argument.

Da je Delminij bio razvijeni rimski grad vidjeli smo već u uvodu ovoga rada, a da je zaista postojao i u 6. st. najbolje svjedoči starokršćanska bazilika u Duvnu čiji kameni namještaj predstavlja kvalitetniji rad te vrste u unutrašnjosti provincije Dalmacije.²¹ Isto tako, da je područje delminijskog municipija bilo dobro naseljeno kršćanskim stanovništvom svjedoči još pet dosad poznatih ili arheološki iskopanih starokršćanskih bazilika u Bogdašićima,²² Borčanima,²³ Crvenici,²⁴ Prisoju²⁵ i Zidinama.²⁶ Toliki broj bazilika A. Škegro je dokaz da je delminijsko područje bilo primjereno kristijanizirano,²⁷ ali očito ne i crkveno dobro organizirano.

Dosta prostora A. Škegro posvećuje papinskom dalmatinskom patrimoniju i njegovim upraviteljima²⁸ i, u skladu sa svojim predloženim smještajem u Poljica, pomišlja da su mu pripadali kasnoantička palača u Ostrvici²⁹ i starokršćanska bazilika u Gatima (*Gedate*) uz koju su bila postrojenja za proizvodnju ulja i vina.³⁰

21 Patsch 1897, 243, sl. 21 i 22; Patsch 1904, 340-341, 344-345; Basler 1972, 135, 140-141.

22 Basler 1972, 116-117.

23 Patsch 1904, 351-352; ispravno tumačenje u: Bojanovski 1988, 225.

24 Bojanovski 1965, 135-140; Cambi 1978, 151, Fig. 9.

25 Bojanovski 1968, 162-165, T. LVI: 1.

26 Miletić 1979, 176.

27 Škegro 2002, 61. Na tome mjestu delminijskom području autor pripisuje i starokršćansku baziliku na Rešetarici kod Livna te jednu neistraženu crkvu u Vinici. Međutim, to nije prihvatljivo jer je sjeverozapadni dio Buškog blata, na kojem se nalazi Rešetarica, već pripadao municipiju sa sjedištem vjerojatno u mjestu *Bariduum* (Livno), dok je malo Viničko polje pripadalo municipiju *Novae*.

28 Škegro 2002, 76-93.

29 Rapanić 1984.

30 Jeličić-Radonić 1994.

Iako se u čak tri povijesna izvora nastala u 10. i 12. st. spominje Delminij u kontekstu sjedišta starokršćanske biskupije, A. Škegro ih tumači na način da oni nisu nikakav dokaz ne samo kontinuiteta u srednjem vijeku, nego uopće njezinog postojanja.

Prvi izvor jesu akti Drugog splitskog crkvenog sabora održanog 928., kada je romansko svećenstvo u dalmatinskim gradovima potisnulo hrvatskog narodnog biskupa Grgura u drugi plan osporavanjem antičke tradicije Nina kao sjedišta biskupije, ponudivši mu u zamjenu skardonitansku, siscijansku i delminijsku crkvu koje su tu tradiciju imale. Većina znanstvenika, čija mišljenja A. Škegro iscrpno navodi, slaže se s time da je svim crkvama nuđenima Grguru Ninskom, unatoč naglašavanju njihove naseljenosti žiteljima i svećenstvom, zajedničko to da ni u jednoj nije bila očuvana crkvena organizacija s biskupom na čelu iz kasnog antičkog doba. On se slaže s njihovim zaključkom kada su u pitanju Skardonitanska i Siscijanska, ali ne i Delminijska biskupija. Smatra da je još u 16. st. prepisivač i redaktor djela Tome Arhidakona, koji je tom djelu pridodao i akte salonitanskih i splitskih sabora, morao biti dobro upoznat s papinskim dalmatinskim patrimonijem i autoritetom njegovih upravitelja. Ponovno se poziva na slučaj biskupa Malha i pretpostavlja da se *Delminiensis ecclesia* u aktima Drugog splitskog sabora odnosi na sjedište upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija, a nikako na Delminij.³¹ Kako to da je prepisivač i redaktor Tominog djela morao u 16. st. biti dobro upoznat s autoritetom nekadašnjih upravitelja davno nestalog papinskog dalmatinskog patrimonija, a nije mogao ništa znati o samom Delminiju, mjestu i području po kojem je Dalmacija dobila svoje ime? On je Tominom djelu samo pridodao prijepis akta u kojima se na jednom mjestu jasno govori o starokršćanskom porijeklu delminijske crkve (biskupije), a ne o nekakvom sjedištu upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija. Da je, kojim slučajem, razmišljao onako kako to A. Škegro želi, prvo i najmanje što bi bio napravio jest to da bi riječ *delminensis* pretvorio u *dalminensis*!

Isto tako, prema Škegrinom uvjerenju duvanjsko je područje bilo podalje od političkih i crkvenih središta ranosrednjovjekovne Hrvatske i na njemu zbog toga nije moglo biti dostojnog mjesta za biskupsko sjedište. U suprotnom bi premještaj hrvatskog biskupa u trećerazredno naselje bio njegova dodatna degradacija, na što taj biskup, hrvatski kralj Tomislav, pa ni sam papa ne bi pristali. To bi se kosilo i s drugim zaključkom Drugog splitskog sabora kojim je bilo određeno da prema kanonskim propisima nije slobodno postavljati biskupe u malim gradovima ili selima, kako biskupsko ime ne bi gubilo ugled. A. Škegro očito ne shvaća bit stvari. Romanskom svećenstvu u dalmatinskim gradovima bilo je najvažnije Grgura Ninskog udaljiti od Zadra i hrvatskog narodnog biskupa postupno pretvoriti u mjesnog. Zato

³¹ Škegro 2002, 93-103.

je na kraju, iako su mu jednog trenutka bile ponuđene sve tri ugašene kasnoantičke biskupije, dobio samo područje nekadašnje Skardonitanske biskupije. Sjedište mu je vjerojatno i bilo u današnjem Skradinu, ali u to je doba malo što moglo ostati od gradske organizacije i života rimske Skardone. Vjerojatno se tek zahvaljujući smještaju hrvatskog biskupa u Skradin to mjesto i počelo razvijati u neagrarno naselje, tako da ga već polovicom 10. st. Konstantin Porfirogenet spominje kao kastrum. Ni u 11. st. sljedeće sjedište hrvatskog biskupa nije bilo u nekom ranosrednjovjekovnom gradu, nego na kraljevskom posjedu u Kosovu polju kod Knina, na mjestu koje je po tome i dobilo ime Biskupija, a koje je inače bilo najvažnije hrvatsko crkveno središte s čak pet crkvenih građevina. S vremenom se biskupsko sjedište odatle premjestilo u Knin, na mjesto gdje je već postojala crkva i benediktinski samostan sv. Bartula, po čemu je i dobilo ime Kapitul, a hrvatski je biskup postao samo kninski.

Drugi je izvor višeslojni srednjovjekovni spis *Provinciale vetus sive Ecclesiae universae provinciarum notitia* čija je posljednja redakcija iz 1188., inače izrađen na osnovi izvora iz različitih stoljeća, uključujući i izvore iz kasnog antičkog doba. U njemu se, između ostalog, nalazi i popis metropolija i njihovih sufraganskih biskupija, kao i neovisnih biskupija. U jednom je poglavlju donesen popis 20 naselja ili općina koje su pripadale Salonitanskoj metropoliji, a među njima i *civitas Scandona* (ili *Scardona*), *civitas Sissia* (ili *Siscia*) i *civitas Delmenia*. S obzirom na to da je u srednjem vijeku postojala Skradinska biskupija, A. Škegro dopušta mogućnost da je biskupsko sjedište obnovljeno na osnovi starokršćanske baštine, dok su *civitas Delmenia* i *civitas Sissia* samo podsjećanje na davno prošlo starokršćansko doba. U skladu sa svojom logikom opet zaključuje da se izričaj *civitas Delmenia* jedino mogao odnositi na sjedište nekadašnjih upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija među kojima je bilo i biskupa. Sve zbog navodne činjenice da izvori ne potvrđuju postavku da je u rimskom Delminiju bilo biskupsko sjedište.³² Razumljivo je da raspoloživi pisani izvori A. Škegri ne potvrđuju takvu postavku, jer ih on tumači na svoj način.

Iz izloženog vidimo kako nema objašnjenja da su Skardona i Siscija bile sjedišta starokršćanskih biskupija, a da to nije bio i Delminij. Ta tri rimska grada imaju još nešto zajedničko, a to je da su iz njihovih imena izvedena hrvatska imena Skradin, Sisak i Duvno (*Delminium* > *Dulmno* > Duvno). To jasno govori o djelomičnom prežitku rimskog stanovništva u tim krajevima u ranom srednjem vijeku, za razliku od sjedišta i područja drugih starokršćanskih biskupija podređenih Salonitanskoj metropoliji, kao što su *Ludrum*, *Sarsenterum*, *Bistue* i *Baloie*, čija su imena zauvijek iščeznula, kao i one same.

Treći je izvor bula pape Celestina III. iz 1192. kojom je on potvrdio splitskom nadbiskupu Petru III. prava nad sufraganskim biskupijama, a među njima je na-

³² Škegro 2002, 103-105.

veden i *Delmitensem episcopatus*. Iako prihvaća činjenicu da je taj izvor većim dijelom reminiscencija na kasnoantičku ili starokršćansku baštinu, ipak zaključuje da se izričaj *Delmitensem episcopatus* ne može uzimati kao argument u prilog postavlci o postojanju Delminijske biskupije i njezinog kontinuiteta s Duvanjskom biskupijom, nego da bi se taj izričaj opet mogao odnositi na sjedište upravitelja papinskog dalmatinskog patrimonija.³³ Sve primjedbe iznesene na njegova tumačenja prethodna dva izvora vrijede i za ovaj.

Na kraju rasprave u kojoj negira postojanje Delminijske biskupije, A. Škegro se osvrće još i na kamenu spomenik s gotičkim natpisom iz 1355. na kojem se spominje biskup Stjepan s naslovom poput Malhovog – *episcopus Dalma(tiensis)*. Spomenik je uzidan u grobljansku kapelu na Sustipanu kod Splita, a potječe iz srednjovjekovne benediktinske opatije sv. Stjepana pod Borovima. Iako je prema izvorima splitske nadbiskupijske kancelarije u to doba zaista postojao duvanjski biskup naslovljen kao *delmitensis*, *delmatensis* ili *dalmatensis episcopus*, A. Škegro zaključuje da se oblik *Dalma(tiensis)* na tom natpisu ne može poistovjećivati s Delminijem.³⁴ Jedino se ne izjašnjava zašto mu takav kriterij i takvi zaključci ne vrijede i za tri prethodno analizirana izvora u kojima nema oblika *Dalma(tiensis)*, nego *delminensis*, *Delmenia* i *Delmitensem*.

U drugom dijelu svoje knjige A. Škegro piše o Duvanjskoj biskupiji koju je utemeljila hrvatska dinastija Šubića na prijelazu iz 13. u 14. st. Sjedište biskupije bilo je u podgrađu srednjovjekovnog utvrđenog grada Roga, a katedralu je predstavljala crkva sv. Ivana Krstitelja (koji je inače bio zaštitnik Šubića). Treći dio njegove knjige zapravo je prerađena poznata studija Dominika Mandića o duvanjskim stvarnim i naslovnim biskupima od 14. do 17. st.,³⁵ ali to izlazi iz teme naših razmatranja.

Iz izloženog vidimo da je A. Škegro negirajući kontinuitet Delminijske biskupije kroz rani i razvijeni srednji vijek, koji se zaista ne može ničim dokazati, otišao predaleko i proizvoljnim, odnosno neprihvatljivim tumačenjem pisanih izvora potpuno negirao postojanje te biskupije u kasno antičko doba. Iako je Delminijska biskupija bila kratkog vijeka, svijest o njezinom postojanju očuvana je u Splitskoj nadbiskupiji kao nasljednici Salonitanske biskupije, odnosno metropolije, kroz cijeli srednji vijek. U suprotnom, ako nije postojala jaka tradicija o prostorno najbližim sufraganskim starokršćanskim biskupijama metropolije u Saloni, ili Splitu kao njezinom nasljedniku, zašto bi na prijelazu iz 13. u 14. st. osim Makarske biskupije uopće bila osnovana Duvanjska? Zašto bi prvi biskupi Duvanjske biskupije uopće bili naslovljavani delminijskima, a biskupija bila smještena točno na duvanjsko, a ne na susjedno livanjsko ili imotsko područje, odnosno u podgrađa srednjovjekovnih utvrđenih

³³ Škegro 2002, 105-106.

³⁴ Škegro 2002, 107-109.

³⁵ Mandić 1936.

gradova Hlivna ili Imote, puno većih i važnijih od Roga? To nikako nije moglo biti zbog pogrješnog tumačenja davno nestalog papinskog dalmatinskog patrimonija i njegovog kratkotrajnog upravitelja biskupa Malha.

Delminijska se biskupija ne spominje u aktima salonitanskih crkvenih sabora održanih 530. i 533. pa je očito bila osnovana tek u drugoj polovici ili krajem 6. st. kako je to, istina dosta oprezno, pretpostavio i N. Cambi.³⁶ Tom razdoblju pripada groblje u Koritima u Buškom blatu, odnosno u jugozapadnom dijelu delminijskog područja, pa bi upravo to groblje moglo riješiti problem nastanka te biskupije.

Groblje se nalazilo na unutrašnjoj zaravni gradinskog naselja iz brončanog i željeznog doba, odnosno grobovi su bili ukopani u kulturne slojeve tog naselja. Tijekom sustavnih zaštitnih iskopavanja otkriveno je 86 grobova s oko 90 pokojnika poredanih u sedam dužih i nekoliko kratkih redova,³⁷ a naknadno još jedan dvojni grob izvan istražene površine.³⁸ Pokojnici su bili pokopani u običnim rakama, ponekad ograđenima kamenjem uzetim iz neposredne blizine (s kamenog bedema gradine), u ispruženom položaju na leđima, najčešće sa šakama u krilu. Smjer pokojnika uglavnom je bio istok – zapad s glavom na zapadnoj strani, ali je nekoliko pokojnika pokopano između redova u smjeru sjever – jug s glavom na južnoj strani. Predmete je sadržavala gotovo polovica grobova. Uglavnom je riječ o metalnim ukrasnim i upotrebnim dijelovima nošnje kao što su pločaste križne fibule, prstenaste omega fibule, šarnirske lučne fibule, po jedna okrugla pločasta i lučna fibula s podvijenom nogom, pojasne kopče s kloazoniranim okovom, pređice, igle-pribadače u obliku stilusa i šila, jednostavne šivaće igle i jedno dugme. Nakit je vrlo rijedak i zastupljen samo s po jednom naušnicom i narukvicom te nekoliko prstenova. To vrijedi i za upotrebne željezne predmete koji su zastupljeni samo s po jednim primjerkom noža, luka torbice i kresiva. Iscrpna tipološko-kronološka analiza nalaza, koju je izvela Nada Miletić, pokazala je da groblje pripada 6. st., preciznije njegovoj drugoj polovici.³⁹ Najreprezentativniju skupinu nalaza čine pločaste križolike srebrne i brončane fibule koje ne svjedoče samo o kršćanskoj pripadnosti pokopanog stanovništva, nego i o razdoblju pokopavanja, jer se takve fibule ne pojavljuju prije polovice 6. st.,⁴⁰ a zastupljene su već u najstarijoj skupini grobova. Većina tih fibula ima izdužene i blago proširene krakove od kojih je jedan krak duži od ostala tri, a

³⁶ Cambi 1989, 2406; Cambi 2002, 209.

³⁷ Marić 1969; Miletić 1979.

³⁸ Grob je 1995. izbio na površinu djelovanjem vode akumulacijskog jezera koje je potopilo najveći dio Buškog blata, a čija razina za kišnih mjeseci prelazi preko zaravni gradine. U grobu je bila pokopana odrasla osoba s djetetom. Izvan toga groba slučajno je nađena jedna pločasta križna fibula i jedna prstenasta omega fibula iz drugih uništenih grobova.

³⁹ Miletić 1979, 156-175.

⁴⁰ Vinski 1968, 129-130.

samo jedna fibula ima jednake kratke krakove čiji su krajevi prošireni u obliku trokuta. Kako su svi primjerci izduženih krakova nađeni na području provincije Dalmacije, i to bliže istočnoj jadranskoj obali, zaključeno je da su izrađeni u radionicama u primorskim gradovima, prije svih u Saloni, a zatim u Naroni i Jaderu.⁴¹ Križne fibule iz Korita čine najbrojniju skupinu s jednog mjesta (ukupno devet primjeraka uključujući i jedan naknadno nađeni i neobjavljeni).

Zdenko Vinski i N. Miletić zaključili su da je zajednica pokopana na groblju u Koritima pripadala romaniziranom i kristijaniziranom domorodačkom stanovništvu.⁴² Prije svega, za domaće stanovništvo rimske provincije Dalmacije u 6. st. sasvim su neprimjereni pridjevi *romanizirano* i *kristijanizirano*, nego ga treba nazvati *rimskim* i *kršćanskim* zato što je romanizacija domorodačkog stanovništva bila već davno završena, a isto tako i kristijanizacija cjelokupnog rimskog stanovništva. Nema nikakve dvojbe da je zajednica pokopana u Koritima bila rimska i kršćanska, ali zaključku da je pripadala domorodačkom stanovništvu protive se dvije činjenice. Prvo, groblje je sasvim kratkotrajno, a u tom dijelu Buškog blata nisu dosad otkriveni rimski ostatci iz prethodnih stoljeća koji bi upućivali na kontinuitet u naseljavanju i pokopavanju.⁴³ Drugo, groblje pripada vrsti ravnih grobalja na redove s običnim ukopima, što je strana pojava u provinciji Dalmaciji gdje se kasnoantičko domaće stanovništvo pokopavalo, najčešće uz bazilike i ceste, u zidanim, često presvođenim grobnicama, kamenim sarkofazima i grobovima napravljenima od kamenih ploča ili opeka, olovnim sanducima te amforama. Groblja na redove na području provincije Dalmacije pojavila su se tek na prijelazu iz 5. u 6. st., kada je ona bila uključena u Istočnogotsko Kraljevstvo. Takva su groblja dosad otkrivena

⁴¹ Vinski 1974, 22; Jurić 1993, 115; Jurić 2003, 221, 226 (karta rasprostranjenosti). Radimir Jurić dopušta njihovu radionicu još i u Sisciji, ali u tom je rimskom gradu nađena samo jedna križna fibula sasvim drukčije konture. Usporediti: Vinski 1968, T. V: 11.

⁴² Vinski 1968, 150-151 (Korita pogrješno smještena na Duvanjsko polje!); Miletić 1979, 180.

⁴³ Osim Korita, na tom se području danas nalaze sela Rašeljke, Kazaginac, Reniči, Rošnjače, Zaljut, Bukova Gora, Zidine, Dobrići i Grabovica. Samo je u Reničima nađeno pet dislociranih rimskih epigrafičkih miljkaza iz 3. st. koji su stajali uz rimsku magistralnu cestu i nekoliko primjeraka rimskog novca. Vidjeti: Radimský 1894, 314-317, 319. Istina, Ivana Marijanović je u *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* unijela tri nalazišta u Kazagincu, od kojih bi jedno trebalo biti rimsko naselje (Rebrine), a dva rimska groblja (Drage i Liskova dražica). Ta nalazišta nisu poznata u starijoj arheološkoj literaturi, predmeti su nađeni slučajno i ni jedan nije sačuvan, a podatci o njima poznati su isključivo prema pričanju mještana, tako da možemo zaključiti da su u navedenu publikaciju prepisani iz kartoteke s rekognosciranja ili nekog izvještaja s istraživanja koje su tijekom 60-ih i 70-ih godina 20. st. na području Buškog blata izvodili arheolozi Zemaljskog muzeja u Sarajevu zbog stvaranja akumulacijskog jezera. Zbog toga ta nalazišta nisu sigurna, a njihovo datiranje u rimsko doba obično je nagađanje. Također, spomenuta je autorica, kao potvrdu datiranja jednog od navedenih grobalja (onog u Dragama) u rimsko doba, navela usputnu zabilješku Vaclava Radimskog da su Rašeljke nalazište rimskog novca, ali joj nije bilo neobično da ih on ne opisuje skupa s rimskim novcem iz duvanjskog kraja koje je prikupio i u tom radu objavio. Usporediti: Radimský 1894, 317-319; Marijanović 1988, 262, 270, 291.

i istražena u Mihaljevićima kod Sarajeva,⁴⁴ u Kašiću kod Zadra⁴⁵ i u Kninu.⁴⁶ Zbog potpunosti treba spomenuti i groblje u Rakovčanima kod Prijedora,⁴⁷ koje se nalazilo na području koje je izvorno pripadalo provinciji Panoniji Saviji, ali ne zbog blizine granice s provincijom Dalmacijom, nego zbog činjenice da je tijekom prve polovice 6. st. to područje bilo barem crkveno priključeno provinciji Dalmaciji, dok su biskupi Siscije sudjelovali na salonitanskim crkvenim saborima. Na tim je grobljima pokopano pretežito rimsko kršćansko stanovništvo, a samo u manjem broju germansko, ponajprije Istočni Goti, ali i Gepidi i Alamani u istočnogotskoj službi. Od ta četiri groblja samo je na onom u Kninu nastavljeno intenzivno pokopavanje u drugoj polovici 6. st. Za razliku od njih, groblje u Koritima nema germanskih pokopa i ono isključivo pripada razdoblju nakon odlaska Istočnih Gota iz provincije Dalmacije (30-ih godina 6. st.), odnosno razdoblju kada je ta provincija Justinijanovom rekonkvistom već duže vrijeme bila uključena u sastav Istočnog Rimskog Carstva. S obzirom na sve izloženo, jedini logičan i prihvatljiv zaključak jest taj da se zajednica koja se pokopavala na groblju u Koritima doselila s područja izvan provincije Dalmacije u drugoj polovici 6. st. Preciznije, riječ je o rimskim izbjeglicama koje su se u novoj sredini pokopavale po običaju koji su donijeli sa sobom. Dakle, porijeklo te zajednice treba tražiti na onom području gdje je rimsko stanovništvo rano prihvatilo običaj pokopavanja u grobljima na redove. Odavno je poznato da se rimsko stanovništvo u provinciji Panoniji počelo pokopavati u grobljima na redove još tijekom druge polovice 4. st.,⁴⁸ iako još nije usuglašeno mišljenje što je i tko je potaknuo takav način pokopavanja. Za područje Panonije Sekunde, koja se naslanjala na provinciju Dalmaciju, to je u novije vrijeme potkrijepljeno arheološkim iskopavanjima u Tekiću⁴⁹ kod Požege i Štrbincima (*Certissia*)⁵⁰ kod Đakova. U svakom slučaju otpada argument N. Miletić da groblje u Koritima, unatoč činjenici da je zajednica isključivo rimska i da groblje pripada razdoblju kada je provincija Dalmacija bila u sastavu Istočnog Rimskog Carstva, treba promatrati kao ranosrednjovjekovno samo zato što ono pripada vrsti ravnih grobalja na redove.⁵¹

Zaključak da zajednica pokopana na groblju u Koritima nije pripadala domorodačkom stanovništvu potvrđuju i rezultati antropoloških analiza koje je iz-

44 Miletić 1956. Iako je veći dio grobova iz 6. st. bio uništen građevinskim radovima (a među njima i grob s parom istočnogotskih fibula) prije arheoloških iskopavanja, za dio preostalih grobova može se reći da su bili u redovima.

45 Belošević 1968, 224-232.

46 Vinski 1991.

47 Miletić 1970; Miletić 1991.

48 Lányi 1972.

49 Sokač-Štimac, Bulat 1974; Sokač-Štimac 1984.

50 Migotti, Perinić 2002; Migotti 2004; Migotti 2007.

51 Miletić 1979, 177.

veo Živko Mikić. Prema njegovoj procjeni jedinke antropološke serije iz Korita ne pokazuju, u usporedbi sa željeznodobnim "ilirskim" serijama, nikakvu sličnost. Ta se serija razlikuje od svih "ilirskih" serija po manjim dimenzijama moždanog dijela lubanje, dok se najveće odstupanje uočava prema lubanjama ljudi iz rimskog doba s područja današnje Bosne i Hercegovine, odnosno unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. On je iznio dva tumačenja suštine antropološke serije iz Korita: ili postoje određene antropološke razlike između predslavenskih domorodačkih zajednica, ili je riječ o izdvojenoj skupini stanovništva niže socijalno-ekonomske razine.⁵² Drugo je tumačenje u osnovi prihvatljivo, iako je on sasvim previdio mogućnost da je tu riječ o doseljenicima iz udaljenijih krajeva, vjerojatno zbog autoritetskog mišljenja arheologa Z. Vinskog i N. Miletić da je tu pouzdano riječ o domorodačkom stanovništvu. Mogućnost da je jedna skupina domorodačkog stanovništva šest stoljeća živjela uz rimsku magistralnu cestu, koja je prolazila vrlo blizu groblja u Koritima i pri tome ostala izdvojena od ostatka svijeta, sasvim je nevjerojatna.

Ako tako postavimo stvari, nije teško odrediti uzrok seobe te zajednice iz Panonije u provinciju Dalmaciju i naseljavanje na delminijskom području. Rimske panonske provincije bile su zahvaćene velikom seobom naroda već krajem 4. st. Hunska dominacija i kasnije borbe između raznih barbarskih naroda, čiji je odnos prema Zapadnom i(li) Istočnom Rimskom Carstvu oscilirao prema okolnostima, dovele su do toga da je u 6. st. rimsko stanovništvo opstalo s kako-tako očuvanim starim poretkom samo na području Panonije Savije i Panonije Sekunde, dok je područje Panonije Prime i Panonije Valerije u tom pogledu bilo izgubljeno, osim zapadnog dijela Panonije Prime koji se naslanjao na Norik. Polovicom 6. st. najveći dio Panonije pripadao je Langobardima, a samo je područje Panonije Sekunde pripadalo Gepidima. Langobardi su, zbog stalnog ratovanja s Gepidima, 567. sklopili savez s tek pridošlim Avarima i zajedno s njima uništili Gepidsko Kraljevstvo. Avarima je tada pripalo područje Panonije Sekunde osim grada Sirmija koji je pripojen Istočnom Rimskom Carstvu. Dio Gepida pobjegao je pred Avarima u Istočno Rimsko Carstvo, a tako je sigurno postupio i dio rimskog stanovništva ili se koncentrirao u Sirmiju i oko njega. Odmah poslije toga Avari su izvršili nepodnošljiv pritisak na svoje dojučerašnje saveznike Langobarde uslijed čega su se ovi 568. odselili u Italiju. Za Langobardima se iz Panonije odselio i dio Gepida koji nije priznao avarsku vlast, zatim Sarmati, Svebi i – što je za našu temu najvažnije – Panoni i Noričani pod kojima treba podrazumijevati domorodačko rimsko stanovništvo iz Panonije i Norika.⁵³ Panonskom rimskom stanovništvu najlakše je i najbliže bilo potražiti spas u provinciji Dalmaciji i Istriji. U toj se dramatičnoj situaciji jedna skupina rimskih izbjeglica

⁵² Mikić 1979, 212-213.

⁵³ Pohl 1988, 51.

naselila na delminijskom području, daleko od svojeg rodnog kraja. Ta je skupina živjela izdvojeno od domaćeg rimskog stanovništva, o čemu svjedoči njihovo zasebno groblje u Koritima, a vjerojatno će na delminijskom području biti otkriveno još koje takve vrste. Ipak, zbog etničke i kulturne srodnosti, zajedničke kršćanske vjere i latinskog jezika, vjerojatno su između njih ponekad stvarane bračne veze, ali bez međusobnog utjecaja na ustaljene pogrebne običaje, naravno tih dviju skupina, a ne njihovih pojedinih članova. O osnovnim vezama doseljeničkog s domaćim rimskim stanovništvom najbolje svjedoče križolike fibule u grobovima u Koritima, čije radi-onice treba tražiti u primorskim gradovima, prije svih u prostorno bliskoj Saloni.

Jasno je da učestalim avarskim pljačkaškim pohodima te osvajanjem Panonije Sekunde i Panonije Savije nisu samo rimski gradovi i sela bili osvojeni ili opustošeni, nego su bile ugašene i biskupije na tome području čija su sjedišta pouzdano postojala u nekoliko gradova (*Sirmium, Bassiana, Mursa, Cibalae, Siscia i Iovia*). Odnosno, zajedno s panonskim rimskim stanovništvom na slobodno je područje izbjeglo i kršćansko svećenstvo, pa tako i biskupi. Masovno doseljavanje izbjeglog rimskog stanovništva i dolazak njihovih biskupa stvorilo je uvjete za nastanak novih biskupija u onim krajevima u koje su se naselili. Za to imamo i dosta dobre primjere.

Prvi je primjer slučaj biskupa Sebastijana kojem je papa Grgur Veliki uputio tri pisma, a u dva iz 591. i 595. oslovio ga je biskupom Risinija (*Sebastiano episcopo Resinensi*) u provinciji Prevalitani (kao nekadašnjem dijelu provincije Dalmacije), a iz jednog pisma saznajemo da je pobjegao pred Avarima.⁵⁴ Prema uvriježenom mišljenju riječ je o posljednjem sirmijskom biskupu,⁵⁵ ali ne treba isključiti ni mogućnost da je riječ o posljednjem biskupu nekog od gradova provincije Mezije na desnoj obali rijeke Dunava (*Singidunum, Viminacium i Margum*) koje su Avari osvojili ubrzo nakon Sirmija.

Drugi je primjer slučaj biskupa Johana iz neke imenom nepoznate panonske biskupije, koji se 599. nastanio u kasnoantičkom utvrđenom naselju (kastelu) *Novas* ili *Civitas Nova* (današnji Novigrad) u Istriji. Njega je osobna nesreća prouzročena upravo avarskim i slavenskim prodorom natjerala da tu postane antišizmatičkim ekspotentom pape Grgura Velikog.⁵⁶

Treći je primjer Sirmij koji su Avari nakon dvogodišnje iscrpljujuće opsade osvojili 582., a prema uvjetima predaje njegovom je stanovništvu bilo dozvoljeno da napusti grad. Međutim, početkom 7. st. Avari su izvršili nasilnu kolonizaciju područja oko Sirmija ili Sirmijske Panonije tako što su zarobljeno rimsko stanovništvo iz svojih pohoda naselili na to područje. To je stanovništvo, usprkos miješanju s Avarima i Bugarima, ostalo kršćansko i postalo jedan cijeli narod za čijeg je vođu bio postavljen

⁵⁴ Mijović 1978, 645.

⁵⁵ Bratož 2007, 273.

⁵⁶ Bratož 1986, 380-381 (nap. 87).

Kuver, sin bugarskog kana Kuvrata.⁵⁷ Kada se Kuver pobunio protiv Avara poveo je sa sobom, osim Bugara, i romansko stanovništvo iz Sirmija ili kršćanski narod Sermezijance i 681. se naselio na Keramezijskom polju između Herakleje i Stobija, odnosno na području koje je otprije bilo opustošeno avarskim pohodima. Masovno naseljavanje kršćanskog stanovništva na tom području dovelo je do obnove Stobijske biskupije, koja je već oko sto godina bila ugašena.⁵⁸

Odlukom istočnorimskog cara Mauricija 591. određeno je da biskupi koji su ostali na svojim mjestima moraju materijalno pomagati izbjegle biskupe da lakše prežive. Papa Grgur Veliki obratio se biskupima u Iliriku s molbom da oni, u skladu s carevom odlukom, na svojem području prihvate izbjegle biskupe i omoguće im preživljavanje. Međutim, taj papa i crkveni zborovi nisu bili naklonjeni nastanku privremenih sjedišta izbjeglih biskupa na područjima prihvatilišnih (domaćinskih) biskupija. Njihove uredbe o ograničenju ovlasti izbjeglih biskupa trebale su zaštititi postojeće crkveno uređenje. Zadržavanje izbjeglog biskupa u nekoj prihvatilišnoj biskupiji postalo bi trajno u slučaju ispražnjenosti njezinog sjedišta. Međutim, iznimki je i u tom pogledu sigurno bilo. Najbolji je primjer slučaj spomenutog panonskog biskupa Johana koji se nastanio u utvrdi *Novas* u Istriji. On je nastupio kao katolički biskup na području koje je pripadalo šizmatičkom biskupu iz Tergesta, pa je svoju jurisdikciju proširio na 30 km udaljenu zajednicu u Kopru (*Insula Capritana*) koja se većinom opredijelila za katoličku stranu. Novo je uređenje bilo na štetu tergestanskog biskupa, ali ga je papa Grgur Veliki iz razumljivih razloga podupro.⁵⁹

I biskup Malho bi lako mogao biti izbjeglica iz neke ugašene panonske ili mezijske biskupije. On je bio upravitelj papinskog dalmatinskog patrimonija oko 591., upravo u doba pape Grgura Velikog, a iz Dalmacije je otišao na Siciliju gdje je papa od njega tražio polaganje računa, a to sve ne bi mogao raditi da je bio vezan uz neku dalmatinsku biskupiju. A. Škegri, koji (pre)naglašava kako za Malha nema dokaza da je bio delminijski biskup nego upravitelj papinskog dalmatinskog patrimonija, ipak nije ništa neobično da su Sebastijan i Antonin, prethodnik i nasljednik Malha na dužnosti upravitelja, bili đakon i podđakon, a Malho biskup! Takav Malhov položaj shvatljiv je samo u kontekstu spomenute politike pape Grgura Velikog prema izbjeglim biskupima. I ponašanje Malha, kojeg papa ubrzo tereti za prisvajanje brojnih predmeta (vjerojatno liturgijskih) salonitanske crkve i poticanje otuđivanja njezinih dobara, ponajprije upućuje na rastrojenog izbjeglog biskupa.

Dakle, bez obzira na biskupa Malha, nastanak biskupije sa sjedištem u Delminiju usko je vezan uz doseljavanje novog rimskog stanovništva iz Panonije na delminijsko područje uslijed avarskog osvajanja ili pljačkaških pohoda i naseljavanja Slavena

⁵⁷ Kovačević 1977, 51-53.

⁵⁸ Popović 1986, 114, 119.

⁵⁹ Bratož 2007, 273-276.

pod avarskim vrhovništvom, bez obzira na to je li nastanak bio uvjetovan nužnim smještajem nekog izbjeglog biskupa ili isključivo naglim porastom ukupnog stanovništva što je dovelo do potrebe za novom, posebnom biskupijom. Njezin se nastanak nije kosio ni s propisom pape Grgura Velikog i uredbama crkvenih zborova o ograničenim ovlastima izbjeglih biskupa kako se ne bi smanjilo područje biskupija koje su ih prihvatile. Naime, još pola stoljeća ranije iz Salonitanske su biskupije uz suglasnost njezinog biskupa, a radi lakše uprave, bile izdvojene tri nove biskupije – Mukorska, Ludrumska i Sarzenterska – od kojih je svaka zahvaćala velik prostor. Delminijsko je područje pripalo mukorskoj biskupiji, iako je bilo dosta uvučeno u unutrašnjost i udaljeno od Mukora. U stvarnosti, delminijsko se područje nalazilo na periferiji tih triju biskupija, jer su najbliži municipiji Ekvum (*Aequum*) na Sinjskom polju i Salvij (*Salvium*) na Glamočkom polju pripadali Ludrumskoj biskupiji, što znači da joj je pripadalo i uže Livanjsko polje (koje i preostaje za traženje samog mjesta Ludruma), dok je municipij Nove (*Novae*) na Imotskom polju pripadao Sarzenterskoj biskupiji. Upravo je ta činjenica i omogućila (ili barem nije bila prepreka) izdvajanje delminijskog područja u zasebnu biskupiju, a takvo što moglo je biti pospješeno i pustošenjem Mukora 548. od istočnogotske mornarice. Međutim, život Delminijske biskupije nije dugo trajao, jer se i u provinciji Dalmaciji pojavila ista opasnost koja je dovela do naseljavanja panonskog rimskog stanovništva na njezino područje. Avari i Slaveni su već 597. napali Dalmaciju i uništili utvrđeni grad *Bonkeis* i 40 drugih utvrda, a početkom 7. st. dokrajčeni su primorski kasnoantički gradovi Salona, Naronna i Skardona. Ti su se događaji morali odraziti i na delminijsko područje, što se najbolje vidi u prestanku pokopavanja na groblju u Koritima. Isto tako, u ruševinama kasnoantičke utvrde iznad Podgradine, također u Buškom blatu, nađeno je desetak avaroslavenskih željeznih trokrilnih vrhova strijela, što najbolje svjedoči o tome kada je i kako ta utvrda stradala.⁶⁰ Za prorijeđeno rimsko kršćansko stanovništvo, bez obzira na njegovo porijeklo, život je na tom području postao sasvim nesiguran i težak. U tim se novonastalim okolnostima ugasila i kratkotrajna Delminijska biskupija.

Summary

Roman *Delminium* as an early Christian bishopric

A number of mediaeval written sources mention the existence of an early Christian see in the Roman town of Delminium. From this tradition sprang the mediaeval Duvno bishopric,

⁶⁰ Nalazište sam obišao nekoliko puta počevši od 1987. Vrhove strijela našao je moj poznanik, ljubitelj arheologije Jure Pavić iz Podhuma kod Livna, a danas se čuvaju u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

whose first bishops bore a Delminian honorific title. Given the absence of the Duvno see from the acts of the 530 and 533 Salonitan councils, it should be dating from the second half of the 6th century. It must have been founded in relation to and for the needs of the Roman-Christian fugitives from Pannonia, who, seeking refuge from Avaric occupation, fled to the still free territories of the Roman Empire, Dalmatia included. A fairly large row cemetery excavated on the site of Koriti in the vicinity of Duvno, in the territory of the Roman *municipium* of *Delminium*, belonged to one such population group. Apart from *Delminium*, other new bishoprics were constituted in the free territory in the same way i. e., owing to the rise in the number of population and the need to host the fugitive bishops. However, the bishopric in *Delminium* lasted for only a short period of time, and was extinguished in the course of Avaric occupation and the settlement of the Slavs on most of the territory of the Roman province of Dalmatia at the turn of the 6th and 7th centuries.

Translation: *Branka Migotti*

LITERATURA / LITERATURE

- Basler 1972 Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Belošević 1968 Janko Belošević, Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra, *Diadora*, 4, 221-246 + 18 tabli i 2 plana.
- Bojanovski 1965 Ivo Bojanovski, Crkvena, Crvenica, Duvno – kasnoantička bazilika, praistorijski i antički nalazi, *AP*, 7, 134-140.
- Bojanovski 1968 Ivo Bojanovski, Prisoje, Buško blato, Duvno – kasnoantička bazilika, *AP*, 10, 162-165 + 1 prilog.
- Bojanovski 1974 Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, 2, Sarajevo.
- Bojanovski 1988 Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ..., LXVI, Centar ..., 6, Sarajevo.
- Bratož 1986 Rajko Bratož, Razvoj organizacije zgodnjekršćanske crkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stotletja, *Zgodovinski časopis*, 40, Ljubljana, 363-394.
- Bratož 2007 Rajko Bratož, Izseljevanje prebivalstva iz zahodnega Ilirika v 5. in 6. stotletju. Vojni ujetniki in begunci v pozni antiki, u: Vincenc Rajšp i Ernst Bruckmüller (ur.), *Vilfanov zbornik*, Ljubljana, 247-284.
- Cambi 1976 Nenad Cambi, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, u: "Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali jadrana", IX kongres Arheološkog društva Jugoslavije, Zadar, 24-27 listopada 1972., *Materijali SADJ*, XII, Zadar, 239-282.
- Cambi 1978 Nenad Cambi, Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia, *Atti del IX congresso internazionale di archeologia christiana*, Roma 21-27 settembre 1975, vol. 2, Roma, 141-156.
- Cambi 1989 Nenad Cambi, Nuove scoperte di archeologia cristiana in Dalmazia, *Actes du XIe congres international d'archeologie chrétienne*,

- Lyon, Vienne, Grenoble, Genova et Aoste (21-28 septembere 1986)*, École française de Rome, Pontificio istituto di archeologia cristiana, 2389-2440.
- Cambi 2002 Nenad Cambi, *Antika*, u: *Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Čače 1993 Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae* u »Kozmografiji« Anonima Ravenjanina, *Diadora*, 15, 347-439.
- Dodig 2005a Radoslav Dodig, Rimski nadgrobnni spomenik iz Tomislavgrada, *VAHD*, 97 (2004), 339-351.
- Dodig 2005b Radoslav Dodig, Rimski spomenici iz Tomislavgrada, *Hercegovina*, 19, Mostar, 21-30.
- Dodig 2009 Radoslav Dodig, Rimski spomenici iz delminijskoga municipija, *ARR*, 16, 47-66.
- Jadrijević 1936 Ante Jadrijević, Gdje se je nalazio Reditio(n), biskupski grad sv. Aurelija?, *Nova revija*, XV, Makarska, 194-204.
- Jadrijević 1938 Ante Jadrijević, Osvrt na kritiku veleč. Dra Mihe Barade u pitanju moje ubikacije grada Reditio(na), *Nova revija*, XVII, Makarska, 257-265.
- Jeličić-Radonić 1994 Jasna Jeličić-Radonić i suradnici, *Gata. Crkva Justinijanova doba*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, Posebna izdanja, 4, Split.
- Jurić 1993 Radomir Jurić, Fibula oblika križa iz Privlake kod Zadra, *Diadora*, 15, 103-125.
- Jurić 2003 Radomir Jurić, Fibula oblika križa iz Podgrađa (*Asseria*) kod Benkovca, *Diadora*, 21, 213-227.
- Kovačević 1977 Jovan Kovačević, *Avarski kaganat*, Srpska književna zadruga, Beograd (ćirilica).
- Lányi 1972 Vera Lányi, Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien, *AARH*, 24, 53-213.
- Mandić 1935 Dominik Mandić, Duvanjska biskupija od XIV.–XVII. stoljeća, *Croatia sacra*, 5, Zagreb, 3-98.
- Marić 1969 Zdravko Marić, Kasnoantička nekropola na praistorijskoj gradini u Koritima kod Duvna, u: *Simpozijum "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena"*, Mostar, 24-26. oktobra 1968., *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, XII, Centar za balkanološka ispitivanja, 4, Sarajevo, 239-243.
- Marijanović 1988 Ivana Marijanović, enciklopedijske natuknice: Drage, Rašeljke, Duvno (br. 23.53); Liskova dražica, Rašeljke, Duvno (br. 23.192); Rebrine, Rašeljke, Duvno (br. 23.291), u: Borivoj Čović (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 262, 270, 291.
- Migotti 2004 Branka Migotti, Kasnoantička nekropola na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2001., *ARR*, 14, 141-246.

- Migotti 2007 Branka Migotti, Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2002. i 2003., *ARR*, 15, 125-209.
- Migotti, Perinić 2001 Branka Migotti, Ljubica Perinić, Nekropola na Štrbincima kod Đakova u svjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije, *ARR*, 12, 103-204.
- Mijović 1978 Pavle Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *AV*, XXIX, 641-678.
- Miletić 1956 Nada Miletić, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, *GZM, Arheologija*, n. s. XI, 9-39 + 12 tabli i 1 plan.
- Miletić 1970 Nada Miletić, Ranosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, *GZM, Arheologija*, n. s. XXV, 119-177.
- Miletić 1979 Nada Miletić, Ranosrednjovekovna nekropola u Koritima kod Duvna, *GZM, Arheologija*, n. s. XXXIII (1978), 141-204.
- Miletić 1991 Nada Miletić, Naknadno otkriveni grobovi u Rakovčanima kod Prijedora, *GZM, Arheologija*, n. s. 46, 203-210 (ponovno tiskano 2005.).
- Mikić 1979 Živko Mikić, Rezultati antropoloških ispitivanja ranosrednjovekovne nekropole u Koritima kod Duvna, *GZM, Arheologija*, n. s. XXXIII (1978), 205-222.
- Paškvalin 1998 Veljko Paškvalin, Ostaci starokršćanske bazilike na Crkvini (Grudine) u Bugojnu s osvrtom na mvn(cipium) Bist(ue) ili Bistves, sjedište bistuenske biskupije i biskupa Andrije, *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, III, Città del Vaticano, Split*, 549-619.
- Patsch 1897 Karl Patsch, Novi spomenici iz Županjca – Delminiuma, *GZM*, IX, 227-243 (ćirilica).
- Patsch 1904 Karl Patsch, Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminiuma, *GZM*, XVI, 307-365.
- Pohl 1988 Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, Verlag C. H. Beck, München.
- Popović 1986 Vladislav Popović, Kuvrat, Kuver i Asparuh, *Starinar*, XXXVII, Beograd, 103-133 (ćirilica).
- Radimský 1894 Vaclav Radimský, Starine kotara županjačkog u Bosni, *GZM*, VI, 283-319.
- Rapanić 1984 Željko Rapanić, Kasnoantička »palača« u Ostrvici kod Gata (Poljica), u: *Znanstveni skup "Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka"*, Sinj, 3-6. lipnja 1980., *IzdHAD*, 8, Split, 149-162.
- Sokač-Štimac 1984 Dubravka Sokač-Štimac, Rezultati arheoloških istraživanja na Treštanovačkoj gradini, *PZ*, 5, 113-133.
- Sokač-Štimac, Bulat 1974 Dubravka Sokač-Štimac, Mirko Bulat, Rimaska nekropola na Treštanovačkoj gradini. Prvi rezultati arheoloških istraživanja, *PZ*, 4, 114-140.

- Škegro 2000 Ante Škegro, *Je li rimski Delminij bio biskupsko sjedište?*, *Povijesni prilozi*, 20, Zagreb, 9-85.
- Škegro 2002 Ante Škegro, *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključenja u Bosanski apostolski vikarijat*, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Škegro 2007 Ante Škegro, *Tobožnja delminijska biskupija*, *OA*, 31, 283-302.
- Škegro 2008 Ante Škegro, *Kontroverzni biskup Malho i tzv. Delminijska biskupija*, *Archaeologia Adriatica* (Cambijev zbornik), 2/2, Zadar, 519-527.
- Vinski 1968 Zdenko Vinski, *Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji*, *VAMZ*, III, 103-166 + 10 tabli.
- Vinski 1974 Zdenko Vinski, *Kasnoantički starosjedoci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, *VAHD*, LXIX, 5-86 + 50 tabli i 3 priloga.
- Vinski 1991 Zdenko Vinski, *Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje*, *SHP*, 19, 5-73 + 1 plan.